

ПАМ'ЯТКИ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

І. А. Готун

ДЗЕРКАЛО ЗОЛОТООРДИНСЬКОЇ ДОБИ З ПЕРЕДМІСТЯ КИЄВА

До фондів Боярського краєзнавчого музею надійшло середньовічне металеве дзеркало, виявлене в околицях с. Плесецького на Київщині спеціалізованою пошуковою групою “Корчагінець” Українського благодійного фонду пошуку “Пам’ять” у ході її статутної діяльності. Представлений виріб діаметром 100 мм завтовшки 1 мм складається з двох фрагментів, його центральна і бічна частини втрачені. Предмет має оздоблений зсередини насічками бортик висотою 3 мм, вільний центр і орнаментальну композицію у двох розділених валикоподібним виступом концентричних колах. Зовнішнє містить зображення спрямованих проти годинникової стрілки трьох пар хижих тварин і птахів у русі та рослинних пагонів, внутрішнє – аналогічно направлених двох пар хижих тварин з елементами рослинного орнаменту (рис. 1). Г. О. Федоров-Давидов при розгляді виробів з таким сюжетом акцентував на наявності стилістичного зв’язку руху тварин і розміщення пагонів в обох зонах, що створює враження нерозчленованості декору [Федоров-Давидов 1976, 164, 166–181, рис. 126]. Знахідка належить до досить поширених за середньовічної доби в середовищі передусім кочових народів металевих дзеркал і репрезентує особливу категорію декоративно-прикладного мистецтва Євразії.

За спостереженнями Г. Ф. Полякової, спроби класифікувати такі вироби за формою і декором ускладнені різноманітністю їхніх орнаментальних композицій; вирішити проблему можна шляхом виділення в першу чергу такої суттєвої деталі, як особливості їхнього бортика. Аналогічні знахідки з Боярського музею вироби дослідницею віднесені до типу В-II-8 “із зонально розташованим орнаментом у вигляді тварин, що біжать по колу на фоні пагонів рослин” відділу II “дзеркала з високим вертикальним бортиком” [Полякова 1977, 78–82; Город Болгар... 1996, 223]. Запропонований Г. Ф. Поляковою підхід з поділом предметів на види чи типи за формою і розмірами і типи чи відділи за характером орнаментальної композиції на звороті, яка вказує на походження виробу чи його прототипу, практикували й інші дослідники [Федоров-Давидов 1966, 78–84; Иванов, Кригер 1988, 19, 20; Плетнева 1989, 100; Недашковский 2000, 50–64], а наявність бортика врахована і при розгляді дзеркал степового населення доби раннього заліза [Кузнецова 1987а, 35 *и след.*; 1987б, 18 *и след.*]. Л. Ф. Недашковський та О. І. Ракушин віднесли такі дзеркала до типу 7 відділу А “з вузьким і високим бортиком”; діаметр подібних до виробу з Боярського музею речей з ототожненого із золотоординським містом Укек Увецького городища в Поволжі – 9,5 см і 10,8 см, а зображення на їхньому внутрішньому полі трактоване як фігури собак і зайців в одному випадку і левів (що ближче до знахідки з Боярського музею) в іншому, на зовнішньому – як важкопомітна композиція, складена з переплетених пагонів рослин і тіл тварин під час стрімкого бігу [Недашковский, Ракушин 1998б, в34, 49, рис. 1: 9; Недашковский 2000, в49, рис. 9: 9, 11]. Водночас з огляду на стан знахідок і символічність зображення ідентифікація тварин на цих виробах проблематична і питання їхнього визначення залишається дискусійним. Так, К. О. Руденко виділив такі речі в тип М-I відділу М золотоординських

дзеркал, яким властиві високий край і сюжет з чотирма тваринами в центральному колі, і вбачав у зображенні на них “собакоподібних морських коней” [Руденко 2004, 118, 139, рис. 4: 12].

Дзеркала з вертикальним бортиком, на думку фахівців, з’явилися у Східній Європі уже сформованими, їхнє походження пов’язане із Середньою Азією або Іраном, де знайдені найбільш ранні екземпляри виробів такої форми [Пугаченкова 1961, 153 *и след.*; Город Болгар... 1996, 238]. У народів Середньої Азії й Сибіру у XIII–XIV ст. такі предмети, що належали винятково до жіночого туалету, за спостереженням В. А. Могильникова, всі довозилися з Китаю або виготовлялися за імпортними, причому значно ранішими, зразками. На звороті одного такого виробу наявне рельєфне стилізоване зображення тварин у двох концентричних колах, серед яких у зовнішньому можна розрізнити собаку, коня, черепаха і мишу [Степи Євразії... 1981, 199]. Предмету з Боярського музею типологічно близька виготовлена з посрібленої бронзи знахідка з числа старожитностей кочовиків Казахстану і Середньої Азії XI–XIV ст. Виробу властиве менш виразне зображення, а внутрішнє коло займають, імовірно, згадані вище собакоподібні морські коні в гонитві один за одним. По центру дзеркала розташована петля, в яку вставлені два кільця діаметром 3 см зі срібного дроту з нанизаними на них кістяними дисками [Степи Євразії... 1981, 245, табл. 72: 101]. У знахідці з кургану 3 розташованого на півдні Воронежської області могильника Висока Гора фахівці теж вбачають ливарну репліку привізних дзеркал з нечітким рисунком тварин і відносять її до відділу О “із зображенням собак і зайців, що біжать” [Каримова 2013, 69, 202, 204, рис. 29: 15; 31: 11; 42: 1 *цв. вкл.*]. Водночас сюжет із собаками й зайцями, наведений Л. Ф. Недашковським і О. І. Ракушиним, де собаки, що переслідують зайців, розташовані попарно, має дещо інший рисунок; інакший вигляд мають і вироби з чотирма хижими тваринами, що рухаються проти годинникової стрілки [Недашковский, Ракушин 1998а, 88, 89, 93, 107, рис. 3: 5, 7]. Порівняно з названим значно кращий стан у бронзового експоната VIII ст. з Китаю, який зберігається в Метрополітен-музеї і належить до періоду династії Тан [The Metropolitan...]. Вироби “із зображенням тварин і винограду” відомі і серед датованих танською добою китайських бронзових дзеркал VIII–IX ст. в колекції Державного Ермітажу [Лубо-Лесниченко 1971, 47–51], а випадково виявлена в Хакасії знахідка VII–VIII ст. експонується в Мінусинському краєзнавчому музеї. Предмет з високим вузьким бортиком по краю круглий, розміром 79×79 мм, із шишечкою-петлею в центрі, навколо зображені чотири леви і рослинні пагони в зовнішньому полі [Музейный портал...]. Віднесене до XIV ст. виготовлене з білого сплаву дзеркало діаметром 11 см згадано і за матеріалами розкопок на території Адигеї; знахідку характеризує наявність на звороті напівсферичного виступу з двома отворами в центрі та поділ виконаного шляхом лиття орнаменту на два кола. У зовнішньому розташовані зображення лози, птахів і собак, у внутрішньому – чотирьох хижаків породи кошачих, рух яких спрямований проти годинникової стрілки [Тарабанов 1984, 164–173]. Схожа на виріб із Плесецького, виявлена в Нижньому Поволжі знахідка наведена Г. О. Федоровим-Давидовим [Федоров-Давыдов 1976, 164, 166–181, рис. 126] та Р. Р. Яміловою (Карімовою) при розгляді дзеркал із числа старожитностей кочовиків Великого поясу степів Євразії (Південне Приуралля, Нижня Волга, Волго-Донське межиріччя, Правобережна Україна), а саме з поховань жінок XIII–XIV ст. у кургані 5 Алебастрово-II та кургані 2 Покровська [Ямилова 2009, рис. 1: 3; Каримова 2013, 207, рис. 34: 3]. Зустрічались округлої форми дзеркала з центральною шишкою-петлею і поміщеними навколо загадковими тваринами в заростях винограду і в числі інвентарю тюркських ранньосередньовічних поховань на території Центральної Азії [Тишкин, Серегин 2013, 56, рис. 3: 8]. Знахідці з Плесецького стилістично споріднений і виріб, що репрезентує культуру тюркомовного населення Саяно-Алтаю XIII–XIV ст. Його зовнішнє коло порожнє,

а в обмеженому бортиком внутрішньому навколо вушка наявні дракон, тигр, черепаха зі змією і, ймовірно, фенікс [Гаврилова 1965, 48, табл. XXVI: 4; Степи Евразії... 1981, 199, 246, табл. 73: 16]. Дослідники віднесли вказану знахідку з одного з поховань XIII–XIV ст. на Алтаї, яку свого часу вивчала М. П. Лаврова, також до китайських дзеркал монгольського часу [Руденко, Глухов 1927, 37–52; Тишкин, Серегин 2011, 35, рис. 12: 4]. Думку щодо поширення таких предметів за золотоординської доби, їхнього виникнення в результаті видозміни далекосхідних дзеркал і виготовлення за прототипами зі Східної Азії, зразком яким правили танські дзеркала VIII–IX ст. із зображенням тварин у русі, поділяють й інші дослідники [Город Болгар... 1996, 238; Недашковский, Ракушин 1998б, 38; Недашковский 2000, 48–67; Руденко 2004, 118; Ямилова 2009]. Саме таке походження цих виробів маркують уцілілі в деяких екземплярів напівсферичні ручки в центрі диска, характерні для дзеркал, що побутували на Далекому Сході. Крім того, декор багатьох речей репрезентує повтор орнаменту ханських, танських і сунських виробів, а його вивчення дозволяє намітити основні художні напрямки в орнаменталії вказаних виробів, що відображають дію далекосхідних традицій і вплив образотворчого мистецтва мусульманського Сходу [Город Болгар... 1996, 238].

Виробництво металевих дзеркал було дуже поширеним, як вказував А. П. Смирнов, у Волзькій Булгарії. Наприкінці X – в XI ст. виготовлялися речі, аналогічні салтівським, згодом з'явилися наслідування китайських та іранських зразків, а золотоординському періоду властиві крупні екземпляри, які в діаметрі могли сягати майже 30 см, і на звороті їх зазвичай прикрашали фігури геральдичних тварин та в'язь арабського доброзичливого напису “Слава і довголіття, щастя і блиск, піднесення і хвала, блаженство і високість, влада і процвітання, могутність і божественна милість власнику цього назавжди” [Степи Евразії... 1981, 211]. Фахівці зазначали, що частина дзеркал з подібними написами своїм походження пов'язана із Західною Анатолією чи Північною Месопотамією, більш за все – з територією Іраку [Виноградов 1987, 267]. Серед виробів болгарських майстрів наведено рисунок, аналогічний знахідці з Боярського музею, яку вирізняють більша схематичність фігур тварин і водночас більша деталізація грон винограду в зовнішньому орнаментальному поясі [Степи Евразії... 1981, 255, табл. 79: 2; Белорыбкин 2001], хоч важко сказати – це викликано станом самої речі чи схематичністю рисунка. Не інформативніша, на жаль, і публікація фото знахідки з наголошенням на численності таких виробів, їхньому широкому розповсюдженні в містах того часу і виготовленні в Булгарі й Білярі, де серед зображень на звороті наявні сцени бігу тварин [Смирнов 1951, 116, табл. III, рис. 49].

У Булгарі дзеркала складають наймасовішу категорію речей із кольорового металу, серед матеріалів досліджень Болгарського городища аналогії до знахідки з Боярського музею представлені у значній кількості. У публікаціях згадано 10 екземплярів із 879 предметів, виявлених при вивченні міста [Город Болгар... 1996, 223, 230; Ямилова 2009; див. також: Фахрутдинов 1984, 78]. Про золотоординський час побутування цих знахідок свідчать передусім стратиграфічні дані речей, виявлених у непотривожених культурних шарах міста. Підтверджує сказане й та обставина, що багато типів болгарських дзеркал мають аналогії серед матеріалів золотоординських міст Нижньої Волги й Північного Кавказу та поховань кочовиків XIII–XIV ст. [Город Болгар... 1996, 238]. Виготовлені предмети зі сплаву міді зі значною кількістю олова, що забезпечувало хороше поліруванні їхньої поверхні, діаметр цих речей складає 10,0–11,5 см, висота становить 0,4 см. Виробляли речі у спеціально виготовлених кам'яних і глиняних формах, багато екземплярів відлито за відбитком готових виробів у глині, на що вказує помітна шерехатість їхньої орнаментальної площини, згладжений узор, повторюваність на деяких однотипних предметах рисунка аж до найдрібніших деталей. Відливання відбувалось у закритих

формах, невеликі напливи металу на краях дисків знімали напилком, лицьовий бік ретельно полірували [Город Болгар... 1996, 223, 230, 231, 239, *рис.* 73: 7].

У літературі відзначено, що знахідки дзеркал кочовиків, тим більше належних до золотоординської доби, на теренах Русі вкрай рідкісні [Коваль 1998, 185, 186; Свистун, Шевченко 2013, 242], на території Подніпров'я – майже невідомі [Сидоренко, Супруненко 2005, 155]; малопоширеними спеціалісти аргументовано вважають їх і на пам'ятках тюркської культури [Тишкин, Серегин 2013, 55]. Так, за даними А. В. Козлової, протягом багатьох років розкопок Великого Новгорода було виявлено прикрашений на звороті стилізованими свастиками майже цілий виріб і уламок іншого із зображенням дракона в бігу чи в польоті [Козлова 2005, *рис.* 4], а Г. О. Федоров-Давидов навів одиничні приклади фіксації дзеркал на захід від Дніпра [Федоров-Давидов 1966, 80, 81, *рис.* 14: 3]. У той же час фрагмент дзеркала 20-сантиметрового діаметра з частиною арабського напису по колу виявлений, наприклад, на середньовічному поселенні біля с. Озаричі на Сеймі [Беляєва, Кубишев 1995, 77, 80, *рис.* 60: 3], а на Полтавщині, де в нижніх течіях Сули, Псла, Сухого Кобелячка, Ворскли та Орелі були розташовані переправи через Дніпро, Псел і Ворсклу, які функціонували і в зазначені часи, за даними О. Б. Супруненка, відомо недбалу репліку привізного виробу середньоволзького походження із затертим рослинно-зооморфним сюжетом, що належить до групи люстерок, прикрашених композицією з чотирьох тварин, що біжать по колу, і рослинною розеткою в центрі, посеред якої був невеликий виступ, а також десять уламків золотоординських дзеркал, серед яких є віднесений до початку – другої половини XIV ст. фрагмент із зображенням тварин, а саме переданого у стрибку копитного в оточенні пагонів, птахів і стовбура дерева; частина виробу з рослинно-зооморфною орнаментациєю “гону тварин” (лисиць ?), у тому числі профільною фігурою хижака родини котячих, що стилістично й іконографічно повторює оздоблення золотоординських люстерок ісламської мистецької традиції і має паралелі з групою подібних побутових виробів з Болгара, Увельського та Великокучугурського городищ [Старожитності... 2004, 117, *рис.* 79, 80; Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, 27, 29, *рис.* 25, 28; Артем'єв, Мироненко, Супруненко 2004, 71; Супруненко 2010, 76, 77, *рис.* 1: 3; 2013, 163, 164, *рис.* 3: 1]. Стосовно останнього пункту в літературі відзначено, що якщо дзеркала зі Сходу, з Поволжя і Краснодарського краю детально відображені в цілій низці видань, то дані щодо знахідок в Україні уривчасті; при цьому в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї зберігається досить репрезентативна колекція виробів золотоординського часу (17 цілих і фрагментованих), більша частина з яких (12 екземплярів) виявлена саме на зазначеному пункті, в тому числі і під час розкопок 1953 р. Серед них дві групи мають далекосхідне і середньосхідне походження. До першої входять предмети із зображенням драконів, ієрогліфів та драконів і божеств, другу складають вироби зі сценами “звіриного гону”, зображенням риби, рослинно-зооморфним і антропоморфним сюжетами, написом почерком “насах” [Довженко 1961, 184; Попандопуло 2002, 226–238]. Предмет, подібний до згаданого цілого виробу з Полтавщини, походив із поховання золотоординської доби біля с. Леськи на Черкащині [Сымонович 1960, 109, *рис.* 49: 2]. У Подніпров'ї згадано ще кілька пунктів з подібними знахідками [Приймак 2013, 22–31].

Як відзначав В. Ю. Коваль, дзеркало в степу було жіночим аксесуаром і потрапити на руську територію могло лише разом з жінкою-степовичкою [Коваль 1998]. У літературі наведено думку цього дослідника, що ні монголи, ні інші кочовики своїх дружин у набіги не брали, а залишали в кибитках у степах. І якщо жінка-степовичка потрапляла на Русь, це означало, що тут або ординці постійно проживали як у себе вдома, або мешкав якийсь доволі значний чиновник (наприклад, баскак), який був настільки сильним, що не боявся везти до чужої країни свою дружину [Зорин, Раздорский, Щавелев 1999]. Якщо враховувати не лише соціальний,

а й майновий статус особи, чия дружина володіла дзеркалами, варто провести паралель із власником двох бронзових дзеркал, який мешкав на території золотоординського міста Укека і був людиною небідною [Кубанкин 2012, 186]. А при аналізі уламка дзеркала із золотоординського пункту біля Курська дослідники дійшли висновку, що на місці його фіксації розташовувався будинок ординського намісника, який перебував в оточенні крупного, співмірного з руською частиною городян числа співвітчизників, що могли бути монголами чи належати до інших східних народів, об'єднаних у державі Чингізидів [Зорин, Раздорский, Щавелев 1999].

З огляду на відсутність ручки-петлі ззовні виробу та нечіткість орнаменту при загалом слабкій зношеності предмета, що може вказувати на неодноразове відтискання його прототипу у глиняній формі, описану знахідку логічно віднести до золотоординської доби. Територію навколо місця її виявлення поки що не досліджено, відтак пов'язати виріб з певним синхронним соціально-економічним утворенням наразі складно, хоч не виключено, що майбутні роботи дозволять відстежити тут поселення вказаного періоду. Але охарактеризована річ на тлі даних щодо інших предметів цієї категорії навіть без аналізу супутніх археологічних матеріалів дозволяє стверджувати про фіксацію досить яскравого явища у вітчизняній історії.

Рис. 1. Металеве дзеркало з фондів Боярського краєзнавчого музею

ЛІТЕРАТУРА

- Артем'єв А. В., Мироненко К. А., Супруненко О. Б. Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині // **Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.**: Зб. наук. праць. Київ, 2004.
- Белорыбкин Г. Н. Булгария (Болгария) волжско-камская // **Пензенская энциклопедия**. Москва, 2001. – Режим доступа: <http://inpenza.ru/history/bulgaria.php>
- Беляева С. О., Кубишев А. І. **Поселення Дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі)**. Київ, 1995.
- Виноградов В. Б. Два зеркала золотоординской эпохи из Чечено-Ингушетии // **Советская археология, 1987**, № 1.
- Гаврилова А. А. **Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен**. Москва – Ленинград, 1965.
- Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков** / Л. Л. Савченкова, Ю. А. Семейкин, Г. Ф. Полякова и др. Казань, 1996.
- Довженок В. Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // **Археологічні пам'ятки УРСР**. Т. X. 1961.
- Иванов В. А., Кригер В. А. **Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.)**. Москва, 1988.
- Зорин А. В., Раздорский А. И., Щавелев С. П. **Курск. История города от средневековья к новому времени: X–XVII**. Курск, 1999. – Режим доступа: http://old-kursk.ru/book/kursk_X-XVII/page122.html (Курский край. Курск. Научно-популярная серия в 20 т., т. 4).
- Каримова Р. Р. **Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой Орды (типология и социокультурная интерпретация)**. Казань, 2013. (Серия “Археология евразийских степей”, вып. 16).
- Коваль В. Ю. Предметы восточного импорта из Ростиславля Рязанского // **Российская археология, 1998**, № 2.
- Козлова А. В. Восточные предметы быта, ремесла и торговли из раскопок в Великом Новгороде // **Новгород и Новгородская земля. История и археология: Материалы науч. конф.** Вып. 19. Новгород, 2005. – Режим доступа: Новгород и Новгородская земля. История и археология Новгорода. – <http://www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/115.htm>
- Кубанкин Д. А. Русская община золотоординского города Укека // **Поволжская археология, 2012**, № 1.
- Кузнецова Т. М. Зеркала из скифских памятников VI–III вв. до н. э. (классификация и хронологическое распределение) // **Советская археология, 1987а**, № 1.
- Кузнецова Т. М. О терминах для описания зеркал из скифских памятников // **Советская археология, 1987б**, № 2.
- Лубо-Лесниченко Е. И. Китайские бронзовые зеркала с изображением животных и винограда в собрании Эрмитажа // **Сообщения Государственного Эрмитажа**. Вып. XXXII. 1971.
- Музейный портал “История и культура народов Сибири и Дальнего Востока”**. № 762: Зеркало с шишечкой-петлей и львами (из кол. “Металлические зеркала”). – Режим доступа: http://www.sati.archaeology.nsc.ru/museum/prj7/_index.php?sub=all&cat=4&lsn=762
- Недашковский Л. Ф. **Золотоординский город Укек и его округа**. Москва, 2000.
- Недашковский Л., Ракушин А. Бронзовые зеркала второй половины X–XIV в. из музеев Саратовской области // **Татарская археология, 1998а**, № 2 (3).
- Недашковский Л., Ракушин А. Средневековые металлические зеркала с Увекского городища // **Татарская археология, 1998б**, № 1 (2).
- Плетнева С. А. **На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс**. Москва, 1989.
- Полякова Г. Ф. К вопросу о систематизации зеркал Волжской Булгарии // **Древности Волго-Камья**. Казань, 1977.
- Попандоуло З. Х. Средневековые зеркала городища Большие Кучугуры // **Старожитності степового Причорномор'я і Криму**. Т. X. Запоріжжя, 2002.
- Приймак В. В. Территория верхнего и среднего течений Псла в золотоординское время (середина XIII–XIV вв.) // **Обоянь и обоянцы в отечественной и зарубежной истории и культуре: Сб. материалов межрегиональной науч. конф.** (г. Обоянь, 21 апреля 2012 г.). Обоянь, 2013. – Режим доступа: <http://old-kursk.ru/book/obojan/ra022.html>
- Пугаченкова Г. А. Бронзовое зеркало из Термеза // **Советская этнография, 1961**, № 1.

Руденко К. Металлические зеркала золотоординского времени из собрания Национального музея Республики Татарстан // **Татарская археология**, 2004, № 1–2 (12–13) (**Золотая Орда: археология, нумизматика, искусство. Золотоординский город и Дешт-и-Кипчак**).

Руденко С., Глухов А. Могильник Кудыргэ на Алтае // **Материалы по этнографии**. Вып. 2. Ленинград, 1927.

Свистун Г. Е., Шевченко О. А. Золотоординское зеркало из фондов Художественно-мемориального музея И. Е. Репина // **Восточноевропейские древности**: Сб. науч. трудов. Воронеж, 2013 (Вестник Острогжского ист.-худ. музея им. И. Н. Крамского).

Сидоренко О. В., Супруненко О. Б. Знахідка золотоординського дзеркала під Лубнами // **Археологічний літопис Лівобережної України**, 2005, № 1–2.

Смирнов А. П. **Волжские Булгары**. Москва, 1951 (Тр. ГИМ, вып. XIX).

Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко та ін. Полтава – Кременчук, 2004.

Степи Евразии в эпоху средневековья / А. К. Амброз, В. Б. Ковалевская, И. Л. Кызласов и др. Москва, 1981. (Серия “Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах”).

Супруненко О. Б. Нові знахідки золотоординської доби на Полтавщині // **Старожитності Лівобережного Подніпров'я**: Зб. наук. праць і матеріалів X наук.-практ. семінару “Охорона та дослідження пам'яток археології” (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.). Київ – Полтава, 2010.

Супруненко О. Б. Нові матеріали золотоординського часу з пониззя Псла // **Праці Центру пам'яткознавства**. Вып. 24. 2013.

Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. **Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя**. Київ – Полтава, 2004. (Матеріали з підготовки “Зводу пам'яток історії та культури України” Полтавської і Сумської областей, вип. 2).

Сымонович Э. А. Памятники позднекочевнического времени в Поднепровье // **Краткие сообщения Института археологии АН СССР**. Вып. 81. 1960.

Тарабанов В. А. Средневековые погребения Ленино-хабльского могильника (по раскопкам 1975 г.) // **Вопросы археологии Адыгеи**. Майкоп, 1984.

Тишкин А. А., Серегин Н. Н. **Металлические зеркала как источник по древней и средневековой истории Алтая (по материалам Музея археологии и этнографии Алтая Алтайского государственного университета)**. Барнаул, 2011. – Режим доступа: www.istmira.com/istsrvk/metallicheskie-zerkala-kak-istochnik-po-drevnej-i/

Тишкин А. А., Серегин Н. Н. Китайские изделия из археологических памятников раннесредневековых тюрок Центральной Азии // **Теория и практика археологических исследований**, 2013, № 1 (7).

Фахрутдинов Р. Г. **Очерки по истории Волжской Булгарии**. Москва, 1984.

Федоров-Давыдов Г. А. **Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов: Археологические памятники**. Москва, 1966.

Федоров-Давыдов Г. А. **Искусство кочевников и Золотой Орды: Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоординских городов**. Москва, 1976.

Ямилова Р. Р. Семантика зооморфных изображений на тканях и атрибутах костюма эпохи Золотой Орды. Золотоординское наследие // **Материалы Международной науч. конф. “Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды XIII–XV вв.”**. 17 марта 2009 г.: Сб. статей. Вып. 1. Казань, 2009. – Режим доступа: <http://swordmaster.ord/2012/07/07/semantika-zoomorfnyh-izobrazheniy-na-tkanyah-i-atributah-kostyuma-epohi-zolotoy-ordy.html>

The Metropolitan museum of art. – Режим доступа: <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/49587?rpp=60&pg=1&ft=mirror&where=Asia&pos=31>